

BATI DÜŞÜNCESİNDE DİNİ DIŞLAYICILIK/TEKELCİLİK PARADİGMASI VE ELEŞTİRİSİ

M. Kazım ARICAN*

ÖZET

Dini tekelcilik paradigması Batı düşüncesinde ortaya çıkmıştır. Modelin dayandığı din de doğal olarak Hıristiyanlıktır. Bu paradigma, 'Kilise Dışında Kurtuluş Yoktur' ilkesine dayanmaktadır. Modelin Batı düşüncesinde çok farklı versiyonları söz konusudur. Ancak bu çalışmamızda biz, sadece, dini tekelciliğin Batı felsefesindeki eleştirileri üzerinde durmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Dini Tekelcilik, Kurtuluş, Üstünlük, Hakikat, John Hick.

IN WESTERN THOUGHT, RELIGIOUS EXCLUSIVISM PARADIGM AND IT'S CRITICISM

ABSTRACT

Religious exclusivism paradigm has emerged in Western thought. Naturally, the model is based on religion, Christianity. This paradigm, 'there is no salvation outside the Church' is based on the principle. In Western thought, the model has many different versions. However, in this study, we only try to get back on criticism of the religious exclusivism in Western philosophy.

Key Words: Religious Exclusivism, Salvation, Superiority, Truth, John Hick

---

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Giriş

Dini tekelcilik/dışlayıcılık paradigması, dini çeşitlilik modellerinden bir tanesidir. Ne var ki hem dini kapsayıcılık hem de dini çoğulculuk modeline kıyasla, üzerinde çok fazla durulmayan bir modeldir. Batı düşüncesinde model üzerinde çok farklı ve geniş tartışmalar bulmak mümkündür.¹ Ancak biz, bu çalışmamızda bu farklı dini tekelcilik ya da dışlayıcılık anlayışlarına girmeyeceğiz.

Bu çalışmayla biz, hem model üzerinde sadece önem arz eden noktaları bağlamında ve genel mahiyeti itibariyle durmaya hem de modele yöneltilen eleştirileri sunmaya çalışacağız. Özellikle modele ciddi eleştiriler yönelten İngiliz Din Felsefecisi John Hick'in eleştirilerini ele alacağız ve ayrıca onun bu eleştirilerine karşı geliştirilen savunmaları da irdelemeye çalışacağız.

Şu halde, öncelikli olarak dini tekelciliğin genel mahiyeti üzerinde durmak, ardından modelin genel bir eleştirisi ve daha sonra Hick bağlamında eleştirisini ele almak istiyoruz.

Dinî Tekelcilik

Batı düşüncesinde dinî tekelcilik ya da dışlayıcılık söz konusu olunca, tabii olarak söz konusu din de Hristiyanlık olmaktadır. Model kendisini teolojik bağlamda Kitab-ı Mukaddes'teki metinlere dayandırmaktadır. Bu model tarihi olarak en eski ve en çok taraftarı olan bir anlayıştır. Katolik Kilisesi bu modeli, 'Kilise dışında kurtuluş yoktur' (*Extra Ecclesiam Nulla Salus/Outside the Church no salvation*) şeklinde formüle etmiştir.² Aynı zamanda 'Kilise dışında kurtuluş yoktur' ifadesi, Katolik Kilisesi İlmihali'nin (*Catéchisme de l'Eglise catholique*) 846. paragrafının ilk

---

¹ Dini tekelcilik/dışlayıcılık paradigmasının felsefi ve teolojik bir tarzda daha geniş incelemesi için bkz. M. Kazım Arıcan, *Dini Tekelcilik Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme*, Otto Yayınları, Ankara 2009.

² Molly Truman Marshall, *No Salvation Outside the Church: A Critical Inquiry*, The Edwin Mellen Press, Lewiston 1993, s. 11; daha geniş bilgi için bkz. John Hick, *İnançların Gökkuşuğu Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, çev. Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 115 vd.; Jacques Dupuis, *Toward A Christian Theology of Religious Pluralism*, Orbis Books, New York 1997, s. 84 vd.

cümlesidir.³ Dolayısıyla II. Vatikan Konsil'ine kadarki resmî Katolik öğreti bu yöndedir ve temelde Hıristiyan olmayanların kurtuluşunu da mümkün görmemektedir.⁴ Esasen Kilise dışında kalanların kurtulamayacağı bir doktrin haline getiren ise, Kartaca piskoposu Aziz Kipriyanus (M.S. 200-258) olmuştur. O, Kilisedeki bölünmeler karşısında, '*Kilise dışında kurtuluş yoktur*' dogmasını ilk formüle eden Kilise Babası'dır.⁵

Türkçeye 'tekelcilik' veya 'dışlayıcılık' olarak tercüme edilen model bağlamında konuşulduğu zaman doğal olarak *exclusivism* (dışlayıcılık/tekelcilik), *particularism* (hususiyetçilik), *absolutism* (mutlaklık) ve *restrictivism* (kısıtlayıcılık) gibi farklı yaklaşım ve anlama biçimlerinden bahsetmek kaçınılmaz olmaktadır.⁶ Bazı yorumcular dinî çeşitliliğin diğer paradigmasını da tekelcilik ya da dışlayıcılık merkezli tanımlamaktadırlar. Yani dinî tekelcilik/dışlayıcılık, katı tekelcilik/dışlayıcılık (*hard exclusivism*); kapsayıcılık, ılımlı tekelcilik/dışlayıcılık (*soft exclusivism*); çoğulculuk ise aşırı ılımlı tekelcilik/dışlayıcılık (*extrasoft exclusivism*) olarak ifade edilmektedir.⁷ Buna göre tüm paradigmalar her halükarda tekelci/dışlayıcı bir özden hareket etmektedir. Diğer paradigmaların da, mutlaka, bir şekilde tekelci/dışlayıcı forma sahip olduğu kabul edilmektedir.

Bu çerçevede dinî tekelcilik, doğruluğu ve kurtuluşu tek bir dinî gelenekle sınırlandıran; yalnızca tek bir dinî geleneğin doğru olduğunu

³ Michael L. Fitzgerald, 'Katolik Kilisesi İlmihali'nde Diğer Dinler', Çev. Kemal Polat, *Dinî Araştırmalar*, Cilt: 10, sayı: 29, 2007, s. 289.

⁴ Mikka Ruokanen, *The Catholic Doctrine of Non-Christian Religions According to The Second Vatican Council*, E.J.Brill, Leiden 1992, s. 10. (Mahmut Aydın, *Monologdan Diyaloga: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara Okulu Yay., Ank. 2001, s. 76); John Hick, 'Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 56, 57.

⁵ Baki Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 78, 81.

⁶ Bkz. Mustafa Köylü, 'Dinsel Dışlayıcılık (Eksklusivizm)', *İslam ve Öteki: Dinlerin Doğruluk Kurtarıcılık ve Birarada Yaşama Sorunu*, (Ed.) Cafer Sadık Yaran, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, içinde, s. 29.

⁷ Bkz. David Basinger, *Religious Diversity A Philosophical Assessment*, Ashgate, New York 2002, s. 5 vd.; M. Kazım Arıcan, 'Religious Diversity A Philosophical Assessment (Dinî Çeşitlilik: Felsefi Bir Değerlendirme)', David Basinger, Ashgate, New York, 2002', (Kitap Tanıtımı), *CÜİF Dergisi*, cilt X/1, 2006, s. 287, 289.

ve kurtuluşa götüren yolun da sadece mensup olunan dinî geleneğin gösterdiği yol olduğunu ileri süren modelin adı olmaktadır.⁸ Buna göre dinî tekelcilik, en genel anlamıyla, 'doğru olan yegâne anlayış ve kavrayış benimkidir'⁹ demektir. Dolayısıyla tekelcilik sadece tek bir dinin mutlak hakikate sahip olduğunu, bununla uyuşmayan diğer dinlerin ise yanlış olduğunu savunan ve mutlak hakikati içinde barındıran dinin mensuplarının nihai kurtuluşlarını sağlayacağını ileri süren paradigma olarak tanımlanmaktadır.¹⁰

Bir başka ifadeyle dile getirmek gerekirse, sadece tek bir doğru din vardır ve bu tek doğru dinin dışında olan tüm dinî gelenekler ve inançlar yanlıştır. Dolayısıyla bu tek doğru dinin temel hedefi, uzlaşmaz bir tutumla diğer dinlerin taraftarlarıyla karşı karşıya gelip onları sahip oldukları dinî geleneklerden vazgeçirerek kendi dinî geleneğine döndürmektir. Yani kendi dışındaki diğer bütün dinî geleneklerin yerini almaktır. Demek oluyor ki sadece bu tek doğru din sayesinde insanlar Tanrı tarafından kabul edilebilir hale gelir ve neticede de kurtuluşa ulaşırlar. Çünkü bu tek doğru dinin dışında kalan dinlerin mensupları ne kadar dindar, ahlaklı ve yüce şahsiyetler olursa olsunlar ve ne kadar kendi buldukları dinin geleneklerini yerine getirirlerse getirsinler yine de kurtuluşa ulaşmaları mümkün değildir. Onların dinleri tek doğru ve mutlak dine göre eksiktir ve bu nedenden dolayı da taraftarlarını Tanrı'ya ve dolayısıyla da kurtuluşa ulaştıramazlar. Bu nedenle Tanrı tarafından kabul edilmek ve kurtuluşa erişmek için tüm insanların bu tek doğru dini benimseyip onun gereklerini yerine getirmeleri gerekir.¹¹

⁸ John Hick, *Problems of Religious Pluralism*, St. Martin's Press, New York 1985, s. 31; David Basinger, 'Religious Diversity: Where Exclusivist Often Go Wrong', *International Journal For Philosophy of Religion*, 47, 2000, s. 43; Philip L. Quinn, 'Religious Diversity and Religious Toleration', *Issues in Contemporary Philosophy of Religion*, (Ed.) Eugene Thomas Long, Kluwer Academic Pub., London 2001, s. 57.

⁹ Hanifi Özcan, *Maturidi'de Dinî Çoğulculuk*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 1995, s. 11.

¹⁰ Adnan Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi', *İslam Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2, s. 146, 147; Ruhattin Yazzoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazzoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 9.

¹¹ Mahmut Aydın, 'Sunuş', John Hick, *İnançların Gökkuşağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, çev. Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, içinde, s. 22.

Öyle anlaşılmaktadır ki, dinler tabii olarak kendilerinin eşsiz, biricik ve evrensel olduğu iddialarına yer vermektedirler. Bu bağlamda büyük dünya dinleri olarak adlandırılan dinlerden her biri, kendinin yegâne doğru din olduğu ve kurtuluş için en doğru yolu insanlara öğreten vahye sahip bulunduğu iddiasındadır. Kendisinin dışında başka doğru din ve kurtarıcı vahiylerin de olduğu şeklindeki ifadeler, bu dinî geleneklerin kendi mutlaklık iddialarıyla tezat teşkil etmektedir.¹²

Buna göre dinî tekellilik, hakikat ya da gerçeğin yalnızca bir dinî geleneğe ait olduğunu ve ancak bu dinî inanç sistemine bağlı insanların kurtulabileceğini savunan ve diğer dinlerin, insanların kurtuluşu açısından olumlu bir anlam ifade etmediğini ya da bunların kesinlikle insanı kurtaramayacağını ileri süren dışlayıcı, partikularist ve kurtuluştaki tekellilik anlayışın adı olmaktadır.¹³ Bu anlayışa muzafferiyetçi tutum da denilebilmektedir. Buna göre 'ben doğrudum, sen yanlışsın, haydi doğru cehenneme' formülü ile özetlenen muzafferiyetçinin dini tek hakiki ve mükemmel din olmaktadır. Diğer tüm dinler ise en iyi ihtimalle ya eksik veya daha kuvvetli bir ihtimalle sahte ve kötüdür.¹⁴

Doğruluğu, dolayısıyla üstünlüğü yalnızca kendi geleneğine inhisar eden diğer bir anlamda, kendi geleneğini üstün görerek başka gelenekleri dışlayan tutuma 'tekellilik veya dışlayıcılık' model denilmektedir.¹⁵ Çağdaş Batı düşüncesinde tekellilik ya da dışlayıcılık söz konusu edildiğinde ise, çok tabii olarak bu modelin arka zemininde bulunan inanç ya da din Hıristiyanlık olmaktadır.

Tekellilik paradigması, özellikle Hıristiyanlığın yaklaşımını yansıtmakla birlikte, bütün dinî gelenek mensuplarının büyük bir çoğunluğu

¹² Mahmut Aydın, 'Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, içinde, s. 15.

¹³ Şinasi Gündüz, *Küreselleşme ve Din*, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 83.

¹⁴ Bernard Lewis, 'Ben Doğrudum, Sen Yanlışsın, Haydi Doğru Cehenneme' Medeniyetlerin Buluşması ve Dinler', çev. Mahmut Salihoğlu, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi III* (2003), Sayı: 4, s. 133.

¹⁵ John Hick, 'Religious Pluralism', *The Encyclopedia of Religion*, (Ed.) Mircae Eliade, New York 1987, s. 331.

tarafından kabul edilmektedir.¹⁶ Alan Race'a göre ise, dinî tekelciliğe, Yeni Ahitte en çok Pavlus'un mektuplarında rastlanmaktadır.¹⁷

Tekelcilik, tek ya da belirli bir dinin argüman ve kavramlarına dayanan bir modeldir. Bütün inanç ve dinleri dışlayarak, sadece tek bir dinin tek kurtuluş yolu olduğunu ve bundan başka kurtuluş imkânı bulunmadığını kabul etmektir. Dolayısıyla bu modele göre yeryüzünde sadece kişinin kendi inandığı din biricik doğru dindir ve bunun dışındakilerin tamamı batıldır. Söz gelişi tekelci tutumla Hıristiyanlığa bakılacak olunursa, Hıristiyanlık, Hıristiyanlarla sınırlı tek ve biricik iman ve kurtuluşun olduğu bir inanç olarak tanımlanacaktır. Hıristiyan tekelcilere göre cennet de sadece Hıristiyan olanların gireceği bir yerdir. Dolayısıyla orası Hıristiyanların tekelindedir. Bu anlayış yüzyıllardır özellikle Hıristiyanlar tarafından savunulmuş ve bazı resmi kayıtlarla da kutsallaştırılmıştır. Nitekim Floransa Konsil'inde söz konusu tekelci ve dışlayıcı tutum en katı bir tarzda ifade edilmiştir: 'Katolik Kilisesi dışında, sadece paganlar değil Yahudiler, heretikler ve bölücüler de dâhil hiç kimse kurtulamaz; Kilisenin dışında kalanlar şeytanın ve onun yardımcılarının hazırladığı sonsuz ateşte kalacaklardır. Ancak hayatları sona ermeden Kiliseye katılırlarsa kurtuluşa hak kazanırlar'.¹⁸ Dolayısıyla bu modelin ilk savunucularına göre, ilahi realiteye gerçek anlamda cevap veren tek ve yegâne din Hıristiyanlıktır. Sonuç olarak bu tutumun temel anlayışını, insanlığın kurtuluşundaki Tanrı'nın rolü oluşturmaktadır.¹⁹

Daha açık ifadesiyle tekelcilik, kurtuluşun Hıristiyanlığa özgü olduğunu ileri sürmektedir. Daha özelde ise geleneksel Katolik dogmaya göre Kilise dışında kurtuluş yoktur. Söz konusu tekelci tutum, zımnen II.

¹⁶ Köylü, 'Dinsel Dışlayıcılık (Exclusivism)', s. 59.

¹⁷ Alan Race, *Christians and Religious Pluralism Patterns in the Christian Theology of Religions*, Orbis Books, Maryknoll, New York 1982, s. 40.

¹⁸ William L. Rowe, *Philosophy of Religion, An Introduction*, California: Wadsworth Publishing Company, Belmont 1993, s. 176.

¹⁹ Richard H. Drummond, *Toward A New Age in Christian Theology*, Orbis Books, New York 1985, s. 20; R. Douglas Geivett, W. Gary Phillips, 'A Particularist View: An Evidentialist Approach', *More Than One Way?* (Ed. Dennis L. Okholm, Timothy R. Phillips, Zondervan Publishing House, Michigan 1995, s. 214; Paul F. Knitter, *Theologies of Religions*, Orbis Books, New York 2002, s. 19 vd.

Vatikan Konsili'nde ve keza Papa II. John Paul'un ilk genelgesi olan *Redemptor Hominis*'de tekrar edilmiştir. Bu genelgeye göre Papa 'hiçbir istisna olmaksızın herkesin İsa tarafından kurtarıldığını' söylemektedir. Böyle bir tekelci kurtuluş anlayışında bazı son derece muhafazakâr Katoliklerle bazı Protestan kökten dinciler kalmıştır. Bunlara göre de İncil'le karşılaşmayan ya da onu kabul etmeyen insanlığın çoğunluğunu, Tanrı ebedi cezaya çarptıracaktır.²⁰

Bu bağlamda tekelcilik, fundamentalist Katoliklerin bir kısmı tarafından güçlü bir şekilde savunulurken, bilhassa Katolik olmayan birçok fundamentalist Protestan tarafından daha fazla benimsenmekte ve savunulmaktadır. Hıristiyan teolojisinde hâlâ çok canlı ve aktif olan tekelci tutumun amacı, İsa'yı bilmeyen başka dinden olan insanlara tarihsel olarak hâkim Hıristiyan imanını kabul ettirmektir, denilebilir. Bu karakterdeki tekelcilik, detayları daha sonra tekrar ele alınacak olan öğretisel/doktrinal, kurtuluşçu/soteriolojik ve tecrübi/experimental tekelcilik ya da dışlayıcılık şeklinde üç tarzda değerlendirilebilmektedir.²¹

Tekelci modelin son dönemlerdeki en önde gelen temsilcileri; Karl Barth, Emil Brunner, Alister E. McGrath ve Hendrik Kraemer'dir. Bu dört teologun görüşlerinden etkilenen başka tekeliciler olmakla birlikte bilhassa Kraemer'in fikirlerinden beslenerek tekelci tutumu benimseyen ve savunan Hıristiyan teolog ve düşünürler de söz konusudur. Bunlar arasında dikkat çekenler ise Protestan mezhebine mensup Stephen Neill, Leslie Newbigin ve Norman Anderson; Katolik Cizvit Misyoner Henricus van Straelen, teolog Hans von Balthasar ve oryantalist Poul Hacker'dir.²²

Dinî Tekelciliğin Eleştirisi

Dinî tekelciliğe ya da dışlayıcılığa, teolojik, epistemolojik ve ahlaki olmak üzere üç açıdan itiraz yöneltilmektedir. 'Bir dinin müntesibi kendi dininin hakikatlerini nasıl ikrar etmeli ve diğer dinlerin doğruluk iddialarına nasıl yaklaşmalıdır?' sorusu *teolojik* itirazın en temel noktasıdır.

²⁰ Hick, *İnançların Gökkuşluğu Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 54.

²¹ Mevlüt Albayrak, *Felsefe ve Din, Din Felsefesine Giriş*, Asil Yayınları, Ankara 2007, s. 282.

²² Mustafa Çakmak, *John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Dışlayıcılığa Yöneltilen Eleştiriler*, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2002, s. 40, 41.

'Bir dinin müntesibine nasıl yaklaşmalıdır?' sorusu yerine 'bir başkasının bağlı olduğu şeye nasıl yaklaşmalıdır?' sorusu epistemolojik itirazı dile getirmektedir. Yani, 'diğer dinlerdeki doğruluk iddialarına nasıl yaklaşmalıyız?' sorusu epistemolojik bir sorudur. Öte yandan diğer insanlara nasıl yaklaşılacağına ilişkin sorular ise ahlakî itirazın temel argümanıdır.²³

Teolojik açıdan denilmektedir ki, birçok kimse, diğer dinlerin inanlarının sırf belirli bir dinin müjdesini işitmemiş ve kurtuluşu da emredilen tarzda aramamış olduğu için mahkûm edilmesini anlamlı bulmamaktadır. *Epistemolojik* olarak da, bazı insanlar bu dünyadayken hak dinle karşılaşmamış olabilir. Bundan dolayı Tanrı'nın muradı olan hakiki öğretiyi elde edememiş olanlar bulunabilir. Dolayısıyla hangi inançları kabul etmenin aklî olduğuyla ilgili ya da muhtelif dinlerdeki doğruluk iddialarını tetkik etmeyle alakalı sorgulamalar epistemolojik karakterlidir. *Ahlakî* açıdan ise, ahlaken dürüst ya da son derece erdemli hayat süren Tanrı'ya adanmış kimseler her dinde oldukça fazla bulunmaktadır. O halde, belli bir dinin aracılığını kabul edemeyen, öğretilerini ve adetlerini takip edemeyen ve bu nedenle de Tanrı'yı hususi bir tarzda tasavvur imkânı bulamayanlar acaba başarısız mı olmuşlardır? Kurtuluş için gerekli olan hiçbir şeyi duymamış ve bunları anlamaktan aciz olan kimsele ri mahkûm etmek acaba Tanrı için bir adaletsizlik olmaz mı?²⁴

Her ne kadar dinî tekelcilik tabii bir tutum olarak görülse de özellikle dinî çoğulculuğu savunanlar tarafından makul olmayan, haklı bir gerekçeye dayanmayan ve hatta entelektüel açıdan bencil ya da kibirli bir anlayış olarak görülmekte ve eleştirilmektedir. Dinî tekelciliğe bu bağlamda yöneltilen eleştiriler ahlakî ve epistemik itirazlar şeklinde tezahür etmektedir. Zira dinî tekelcilik ahlakî anlamda keyfi, bencil, kibirli ya da

²³ Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 221; Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Akil ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, ter. Rahim Acar, Küre Yay., İst. 2007, s. 382.

²⁴ Peterson, vdi., *Reason and Religious Belief*, s. 223, 224; Peterson, vdi., *Akil ve İnanç*, s. 385.

tek taraflı bir tutum mudur? Şüphesiz herhangi bir inanç gibi dinî tekelcilik de böyle bir tutuma dönüşebilir, ama böyle olmak zorunda değildir.²⁵

Dinî tekelciliği ahlak noktası üzerinden eleştirenler arasında Hick de önemli bir yer tutar. Ona göre kurtuluşa kavuşacak insanların en önemli özelliği ahlaklı olmalarıdır. Dolayısıyla Hick açısından, bilhassa Hıristiyan dışlayıcılarının ya da tekelcilerinin öteki din müntesiplerinin hiçbir özelliğine dikkat etmeden ve onları hiçbir şekilde anlamaya çalışmadan Hıristiyanlık dışındaki ahlaklı ve iyi olsunlar veya olmasınlar tüm dinî geleneklerin müntesiplerinin söz konusu erdemli yönlerini yok saymaları ya da görmezden gelmeleri ciddi bir yanıldır. Zira ona göre dinlerin en temel gayesi iyi ve ahlaklı insanlar yetiştirmekse, bu durum niçin sadece Hıristiyanlıkla sınırlı olsun? Esasen o, büyük dinlerdeki ahlak öğretilerinin paralelliğine işaret ederek, aralarında herhangi bir farklılık olmadığına vurgu yapmaya çalışmaktadır.²⁶

W.C.Smith'e göre de, imanı başkalarını dışlayıcı bir iddiaya çevirmek, hem küstahlık hem de Tanrı'nın Mesih'teki davranışlarının gerçekten ne anlama geldiğine dair en iyi anlayışı saptırmaktır. Ona göre bilhassa Hıristiyan dışlayıcılığı veya tekelciliğini destekleyen klasik Hıristiyan doktrinleri, 'uyum' değil, insanlar arasında derin ve nihai ayrılıklar oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bunun sonucunda, Mesih bize, birbirimize karşı tevazu ile davranmamızı öğretirken, bizim dışlayıcılığımız ya da tekelciliğimiz karşı yaklaşımla sonuçlanarak Hıristiyan kibrinin ahlak dışı tutumunu doğurmuştur.²⁷

Özetle, eğer Hıristiyanlık hak din ise,²⁸ niçin dünyanın geri kalanının kesin bir şekilde Hıristiyanlığı reddettiği, tek bir dinin hak olup di-

²⁵ Alvin Plantinga, 'Pluralism: A Defence of Religious Exclusivism', *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, (Ed.) Philip L. Quinn & Keven Meeker, Oxford University Press, New York 2000, s. 174, 175.

²⁶ John Hick, 'A Pluralistic View', *More Than One Way: Four Views on Salvation in Pluralistic World*, (Ed.) Dennis L. Okholm and Timothy R. Phillips, Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan 1995, s. 29, 32.

²⁷ Jane I. Smith, 'Wilfred Cantwell Smith: İnanç Dünyalarını Anlamak', çev. Ömer Karamollaoğlu, *İslâmîyât III*, sayı 4, 2000, s. 95, 96.

²⁸ Dinî tekelciliğin ve dışlayıcılığın temelde Hıristiyan teolojisinden ya da inanç ve kültür arka zemininden doğduğu dikkate alınmalıdır.

ğerlerinin batıl olduğu iddiasını sürdürmenin teolojik ve ahlakî açılardan ne kadar meşru olduğu soruları ciddiye alınması gereken sorulardır.²⁹

Bu sorulara cevap olarak denilmektedir ki tekelcilerin veya dışlayıcıların tamamına yakını, Tanrı'nın bu dünyadayken hak dinle hiç karşılaşmamış olanları mahkûm etmeyeceğini düşünmektedir. Her ne kadar bazı dışlayıcı ve tekelci Hıristiyanlar kabul etmese de,³⁰ bir kısım dışlayıcılar ve tekelciler, seven ve adil olan bir Tanrı'nın insanlara ölümden sonra kurtulma fırsatını vereceğine ve sonuçta herkesin kurtuluş için eşit fırsata sahip olacağına inanmaktadır.³¹ Dışlayıcılığa ya da tekelciliğe göre ise, kurtuluş için mesaja erişebilmek ve onunla karşılaşmış olmak değil, kişinin bilerek ve isteyerek onu kabul etmesi gereklidir. Tanrı'nın bu fırsatı tanıdığı kimseler hâlâ hakikati inkâr etmeye devam ediyorlarsa, Tanrı'nın hükmü vaki olacaktır.³²

Dinî tekelciliğe itiraz edenlerin bir diğer gerekçesi de şöyledir: Tüm beşeriyetin kendisini bilmesini, sevmesini ve kendisine ibadet etmesini murat eden bir Tanrı, niçin vahyini belirli bir zamanla, yolla, kişiyle,

²⁹ Harold A. Netland, *Dissonant Voices Religious Pluralism and The Question of Truth*, Regent College Pub., Vancouver, Canada 1991, s. 8, 34. Bu sorulara verilen cevaplarla bir Hıristiyan dinler teolojisi gelişmiştir. Hıristiyan dinler teolojisi, kısaca Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerine rağmen dünyadaki dinî çeşitliliğin var olmaya devam etmesi karşısında, Hıristiyan teologların bu çeşitliliği teolojik olarak izah etme girişimi olarak tanımlanabilmektedir. Bu cevaplar da kendisini tekelci/dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu teori şeklinde göstermektedir. Race, *Christians and Religious Pluralism Patterns in the Christian Theology of Religions*, s. 2; Rahim Acar, *Dinî Çoğulculuk İdealler ve Gerçekler*, Elis Yayınları, Ankara 2007, s. 22. Bu durumu John Hick de 'Hıristiyan dinler teolojisi' olarak mütalaa ettiği tutumla izah etmeye çalışmaktadır. Ona göre 'günümüz için' teoloji, büyüyen ve gelişen bir organizmadır. Öyle ki bugün ve yarın için uygun bir teolojik yapı 1000 yıl öncesindeki bir teolojik yapıdan hatta kültürel değişimin hızla artmasından dolayı 100 yıl ya da bir nesil öncesinde uygun olan bir teolojik yapıdan farklılık gösterebilir. Hick, *İnançların Gökkuşuğu Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 47, 48.

³⁰ Ronald H. Nash, *Is Jesus the Only Savior?*, Mich.: Zordrvan, Grand Rapids 1994, s. 150-158; Peterson ve diğerleri, *Akıl ve İnanç*, s. 409.

³¹ Jerry L. Walla, *Hell: The Logic of Damnation*, Ind.: University of Notre Dame Press, Notre Dame 1992; Peterson, vdi., *Reason and Religious Belief*, s. 224, 225; Peterson, vdi., *Akıl ve İnanç*, s. 385.

³² Peterson, vdi., *Reason and Religious Belief*, s. 224, 225; Peterson, vdi., *Akıl ve İnanç*, s. 385.

cemaatle veya kültürle sınırlandırmamaktadır? Zira farklı vahiyler farklı temel nitelikler ve düşünceler içereceklerdir.³³

Bununla birlikte bazı düşünörlere göre çağdaş müminin yüz yüze kaldığı en dramatik durumlardan biri de rakip dinlerin varlığıdır. Buna göre marksizm ve seköler hümanizm gibi akımlar bir kenara bırakılsa bile, insanlar hâlâ milyonlarca müntesibi bulunan Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam, Hinduizm ve Budizm gibi aktif inançlara sahiptir. Buradan hareket eden yorumcular, bir taraftan çağdaş insanın kendini bu dinlerden sadece birine teslim etmesinin makul olup olmadığını sorarken, diğer taraftan da son doğruluğu tek bir dinin içerip içermediğini sormaktadırlar.³⁴

Bütün itirazlar dikkate alındığında sorulması gereken soru şu olmaktadır: Tekelciler kendi görüşlerinin tek doğru görüş olduğunu savunmakta acaba haklı olabilirler mi? Diğer bir ifadeyle dışlayıcılık ya da tekelcilik bir kibir alameti midir? Öyle anlaşılmaktadır ki hassas bir dışlayıcı veya tekelci kimseyi duraklatan şey, farklı görüşlerin var olması değil, ciddi görünen durum, hem kendi dinlerini hem de başkalarının dinlerini özenle mülâhaza etmiş kimselerin kendi inançlarını gerekçelendirmiş inanan kimseler olarak farklı dinî bakış açılarını müdafaa etmeleridir.³⁵

Kısacası bu itirazlar karşısında artan sayıda insanın, en azından iki sebepten dolayı dinî dışlayıcılığı ya da tekelciliği makul görmediği belirtilmektedir. Birincisi, hoşgörü ve kibir problemi vardır. Kendi dinlerinin en son doğruluğu içerdiğini iddia etmeleri öteki inançlara hoşgörüszlök değil midir? Böyle bir iddia kibir değil midir? Bu sorular karşısında birçok teolog, misyonerlik faaliyetinin ve kendi dinine çekmeye çalışmanın yerini diyalog ve karşılıklı saygının alması gerektiğini belirtmektedir. İkincisi, tek bir dinin en son doğruluğu içine aldığına dair görüş, dar

³³ Peterson, vdi., *Reason and Religious Belief*, s. 225; Peterson, vdi., *Akıl ve İnanç*, s. 385.

³⁴ C. Stephan Evans, 'Tek Bir Din Doğru Olabilir Mi?', çev. Cafer Sadık Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, (Ed.) Cafer S. Yaran, Etüt Yay. Samsun 1997, içinde, s. 211.

³⁵ Peterson, vdi., *Reason and Religious Belief*, s. 225, 226; Peterson, vdi., *Akıl ve İnanç*, s. 386.

düşünceli bir görüştür. Buna karşı çıkanlara göre elbette Tanrı, vahyini tek bir coğrafi bölge ve etnik grupla sınırlamamıştır.³⁶

Bu sorunlar karşısında C.Smith'e göre 'Hangi din doğrudur?' diye sormamıza gerek yoktur. Çünkü ona göre 'doğru yaşam'lara neden olabilmeleri anlamında, tüm dinler doğru olabilir. Ayrıca o, dinlere rakip teoriler olarak bakmanın da bir hata olduğunu ileri sürmektedir. Dinler arasındaki çatışmayı ortadan kaldırmaya yönelik bir diğer strateji de Hick'ten gelmektedir. O, dinlerin nesnel doğruluk iddialarında bulduklarını ve bu iddiaların en azından görünürde çatıştıklarını kabul etme noktasında Smith'ten ayrılmaktadır. Bununla birlikte o, farklılıkların sadece görünüşte olabileceklerini öne sürmektedir. Onun temel fikri, 'kendinde' Tanrı'nın, sonsuz gerçeklik olduğu 've böyle olması nedeniyle de insan zihninin kavrayış kapasitesini aştığı' düşüncesidir.³⁷

Dinî Tekelciliğe Hick'in (Çoğulcu) Eleştirisi

Hick'in eleştirisine göre, dışlayıcıların ya da tekelcilerin bütün halkları bir dine döndürme ya da hepsini bir dinin hâkimiyeti altına sokma teşebbüsleri dinin özünü yakalamakta başarısızdır.³⁸ Buradan o, 'tek bir doğru ve mutlak din' yoktur sonucuna ulaşmaktadır. Böylece Hick, en azından semavî dinlerin geleneksel olarak ileri sürdükleri 'hak din' olma iddialarına karşı çıkmaktadır. Ona göre din, insan hayatının ve dilinin kurulu bir formudur. Yemek yemek, su içmek ne kadar tabii ve gerçekse, din de doğru ya da yanlış olarak değil, bir hayat formu olarak kabul edilmelidir. Wittgensteinci bir ifadeyle burada bir dil oyunu oynamaktadır. Dolayısıyla Hick'e göre din, bir yaşam formu olarak kendi ayakları üzerinde durmakta ve herkes ona katılıp katılmamakta hürdür. O, dinin bir yaşam formu olduğunu da, 'bilinçli tecrübe etme biçimi olarak' (*experiencing-as*) ifadesini kullanarak temellendirmeye çalışmaktadır.

³⁶ Evans, 'Tek Bir Din Doğru Olabilir Mi?', s. 211.

³⁷ Evans, 'Tek Bir Din Doğru Olabilir Mi?', s. 212, 213; ayrıca bkz. Hick, *God and the Universe of Faith*, s. 138.

³⁸ Peterson, vdi., *Akil ve İnanç*, s. 391.

Bu kavramı Hick, Wittgenstein'in 'olduğu gibi görme' (*seeing-as*) ifadesini baz alarak ortaya koymaktadır.³⁹

Benzer şekilde Hick, daha önce işaret edildiği gibi Hume'un 'din konusunda, farklı olan karşıt olandır ve antik Roma, Türkiye, Tayland ve Çin dinlerinin hepsinin sağlam bir temel üzerine kurulmuş olması imkânsızdır'⁴⁰ düşüncesinden yola çıkarak, her ne kadar her biri kendisinin doğru olduğunu iddia etse de, farklı dinlerin hepsinin doğru olamayacağı ya da büyük bir ihtimalle hiçbirinin doğru olmadığı düşüncesine ulaşmaktadır. Hick, aynı mantıksal çıkarımla, belirli bir dinin doğru olduğunun herhangi bir nedenini, öteki bütün dinlerin yanlış olduğuna inanmanın bir nedeni olarak görmektedir. Buna göre, herhangi bir belirli din için her zaman onun doğru olduğuna inanmanın nedenlerine oranla yanlış olduğuna inanmanın çok fazla nedeni olacaktır. Bu, ona göre çeşitli dünya inançlarının çatışan doğruluk iddialarından çıkan kuşkucu kanıttır.⁴¹

Dinî tekelciliğe ya da dışlayıcılığa en ciddi eleştirileri yönelten Hick'e göre bu model, dört açıdan reddedilmelidir: Birinci eleştiri açısından tek bir dinin doğru ve kurtuluşa götüren yolun sadece bu model olduğu, diğerlerinin ise kesinlikle yanlış ve asla kurtuluşa götüremeyeceği kabul edilemez. Hick'e göre özellikle Hıristiyan dışlayıcılığı ya da tekelciliği açısından İsa Mesih'in yolunun biricik kurtuluş yolu olduğunu savunmak, diğer yolların kurtuluş için yeterli olmayacağı anlamına gelmektedir. Bu nedenle onun bakış açısına göre tek bir dinin doğruluğu üzerine kurulu bir tutum bu çağda artık geride kalması gereken bir anlayıştır.⁴² Hick, bu noktada, 'kutsal gerçeklik tekse niçin birden çok dinî

³⁹ John Hick, *God and the Universe of Faiths: Essays in the Philosophy of Religion*, Macmillan, London 1989, s. 37; John Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses To The Transcendent*, Yale University Press, New Haven 1989, s. 140; John Hick, *The Rainbow of Faiths, Critical Dialogues on Religious Pluralism*, SCM Press Ltd., London 1995, s. 24; Hick, *İnançların Gökkuşuğu Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 59.

⁴⁰ David Hume, 'Of Miracles', *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, (Ed.) Phipip L. Quinn&Kevin Meeker, Oxford University Press, Oxford 2000, içinde, s. 32.

⁴¹ John Hick, 'Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç', Çev. C. Sadık Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, (Ed.) Cafer Sadık Yaran, Etüt Yay. Samsun 1997, içinde, s. 196, 197.

⁴² Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 120.

gelenek vardır ve bu dinî gelenekler niçin birbirlerinin zıddı olan şeyler söylemektedir?’,⁴³ ‘tüm dinî gelenekler köken olarak aynı kutsal gerçekliğin yansımaları ise dünyada niçin kutsal kitaplar vardır?’, ‘niçin İslam ya da Hıristiyanlık tek bir tanrı fikrine sahipken Hinduizm veya Budizm böyle bir Tanrı fikrine sahip değildir?’, ‘Hıristiyanlığın ortaya koyduğu doğrular Hinduizm açısından büyük ölçüde yanlış değil midir?’ ve yine ‘bazı dinî gelenekler niçin Tanrı’yı bir kişi olarak algılamak bazıları böyle algılamamaktadır’ şeklinde uzayıp giden soruları ciddi bulur. Bu sorulara o, meşhur fil hikâyesinden hareketle cevap vermektedir. Buna göre hiç fülle karşılaşmamış birkaç kör ile bir fil yan yana getirilir. Körlerden biri filin bacağı tutar ve bu büyük bir sütundur, bir diğeri hortumundan tutar ve bu büyük bir yalandır der.⁴⁴ Hick’e göre bu körlere tasvirleri yanlış değildir. Onlar filin tuttıkları bölümlerini tanımladıkları için bunun dışına çıkamamışlardır. Bu nedenle onların her biri kendi açısından haklıdır. Dolayısıyla Hick, farklı dinî gelenekleri de körlere benzetmektedir. Onların her biri kutsal gerçekliğin dokundukları yönlerini ifade etmeye çalışmıştır. Şu halde bu anlayışlardan her biri kendi perspektifinden haklı olsa da asla tek doğru anlayışın kendi tutumu olduğunu iddia edemez. Zira tikel olarak her bir yaklaşım öznel doğrulardır. Yoksa bunlar tümel gerçekliğin tamamını ifade eden doğrular değildirler.⁴⁵

O halde, Hick’e göre ya da onun çoğulcu modeline göre dünya dinleri, aynı kutsal gerçekliğin farklı tecrübe ediliş şekilleridir. Hatta bazı dinî geleneklerin mensuplarının dile getirdiği ifadeler birbirlerine olduk-

⁴³ Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 139.

⁴⁴ Kör ile fil hikâyesinin başka bir versiyonunu Hans Küng şöyle dile getirmektedir: Hikâyeye göre kralın biri kendisini eğlendirmek için doğuştan kör olanları bir araya getirir ve içlerinden kendisine fili en güzel şekilde tarif edene ödül vereceğini deklare eder. Bir araya toplanan körlere ilki filin bacağı tutar ve ‘bu tam bir ağaç gövdesidir’, ikincisi kulağından tutup ‘bu bir hurma yaprağı’ ve diğerleri kalanlar da benzer tanımlamalarda bulunurlar. Dolayısıyla birbiriyle örtüşmeyen benzetmeler ortaya çıkar ki bu hikâyeye anlatılmak istenen gerçeği Buda’nın bildiğidir. Mustafa Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001, s. 25’den naklen Hans Küng, ‘The World Religions in God’s Plan of Salvation’, *Christian Revelation and World Religion*, (Ed.) Joseph Neuner, Compass Books, London 1967, s. 54.

⁴⁵ Bkz. Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 140.

ça benzerdir.⁴⁶ Söz gelişi ona göre Hıristiyanların 'God', Musevilerin 'Yahve' ve Müslümanların 'Allah' olarak adlandırdıkları varlık teist inanç sisteminin birbirine benzerliğini göstermektedir. Teist bir inanca sahip olmayan Budizm ya da Hinduizm'in yüce varlık anlayışı hususunda ise Hick, onların iki yönlü anlayışa sahip olduğunu belirtir: '*Saguna God*' ve '*Nirguna God*'. Bunlardan ilki Tanrı'nın kişisel yönünü ifade ederken, ikincisi de Tanrının sevgi, merhamet ve yaşam kaynağı olan kişisel olmayan yönünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla ona göre dolaylı da olsa tüm dinî geleneklerde ortak yönler, kavram ve yaklaşımlar bulunmaktadır.⁴⁷ Diğer bir ifadeyle ona göre yüce varlık, Hıristiyan Kilisesinde 'God', Yahudi sinagoglarında 'Adonai', Müslüman camisinde 'Allah', Sih tapınağında 'Param Atma', Hindu tapınağında ise 'Rama' ve 'Krişna' diye isimlendirilmektedir. Ona göre her ne kadar yüce varlığın adlandırılması farklı olsa da yapılan ibadetin gayesi temel olarak aynıdır. Buradan hareketle o, dinî dışlayıcılığın ya da tekelciliğin gereksizliğini dile getirmektedir.⁴⁸ Buna ilave olarak o, her ne kadar Hıristiyanlığın tek kurtuluş reçetesi olduğunu iddia etmenin sağlam bir iddia olmadığını kabul etse de, Hıristiyanlığın gerçekliğinden ve otantikliğinden kuşku duymaz. Ona göre burada sorun teşkil eden durum, Hıristiyanlığın kurtuluş için alternatif yollardan biri değil tek geçerli yol kabul edilmesidir. Bir başka ifadeyle milyonlarca mensubu bulunan diğer dinî gelenekleri, gerçek dışı ve otantiklikten uzak olarak suçlamak ve reddetmektir. Söz gelişi ona göre Hıristiyan teolojisi açısından, Musevilere, Müslümanlara, Budistlere, Hindulara ve Sihlere, 'siz kurtuluş yolu üzerinde değilsiniz, bu nedenle kurtuluşa kavuşmak istiyorsanız mutlaka Hıristiyan olmalısınız' demek, duygusal dayanaktan başka hangi dayanağa sahiptir? O, böyle bir yaklaşımın duygusal bağlanmadan başka felsefi veya teolojik dayanağının olmadığına inanmaktadır.⁴⁹

⁴⁶ Bkz. Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 143.

⁴⁷ Bkz. Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 146.

⁴⁸ John Hick, 'Whatever Path Men Choose is Mine', *Christianity and Other Religions*, (Ed.) John Hick and Brian Hebblethwaite, Fortress Press, Philadelphia 1988, s. 174, 177; John Hick, 'Is There Only Way To God?', *Theology*, vol. XXXV, num. 703, January 1982, s. 5.

⁴⁹ John Hick, 'Is There Only Way To God?', *Theology*, vol. XXXV, num. 703, January 1982, s. 4, 5.

Diğer taraftan Hick, Rahner'in 'Gizli Hıristiyan' yöntemiyle geliştirdiği kapsayıcı modelin de klasik dışlayıcı ya da tekelci anlayıştan farklı olmadığını iddia etmektedir. Çünkü ona göre kapsayıcı model de son tahlilde kurtuluş için Hıristiyan olmayı gerekli görmektedir. Yani kişi kurtuluşa erişebilmek için mutlaka İsa Mesih'e teslim olmalıdır. Ayrıca diğer dinî geleneklere mensup olup iyi işler yapan ve ibadetlerini yerine getirenler, bunu İsa Mesih sayesinde yapmaktadırlar. Bunun farkına varanlar Hıristiyanlığı kabul etmekte, farkına varamayanlar ise 'Gizli Hıristiyan' olarak kalmaktadırlar. Dolayısıyla Hick'e göre Rahner'in geliştirdiği 'Gizli Hıristiyan'lık modeli, 'Kilise dışında kurtuluş yoktur' anlayışından çok da farklı bir yaklaşım değildir.⁵⁰ Bununla birlikte şayet böyle bir yaklaşım doğru kabul edilecek olursa, bir Müslümanın bazı Hıristiyanlar için 'Gizli Müslümanlar', bir Yahudinin bazı Hıristiyan ve Müslümanlar için 'Gizli Yahudiler' ya da bir Hindunun ise Hindu olmayanlara 'Gizli Hindular' demesi söz konusu olabilecektir. Zira böyle bir tutum nihayetinde, sübjektif bir değer yargısının sonucudur.⁵¹

Dinî tekellüğe ya da dışlayıcılığa yönelik ikinci eleştiriyle Hick, Tanrı'nun sevgi ve merhameti ile ötekinin topyekûn helakinin nasıl bağdaşacağını sorgulamaktadır. Buna göre, şayet tek bir dinî gelenek doğrusuysa ve söz konusu dinî gelenek dışındaki kimseler acı bir sonla karşılaşacaklarsa, üstelik bunların sayısı kurtuluşa erişeceklerin sayısından daha fazlaysa, böylesi bir durum 'sevgi ve merhamet sahibi bir Tanrı' anlayışıyla nasıl bağdaşacaktır? Böylece Hick, sevgi Tanrısı olarak inanılan bir Yüce varlığın, nasıl olup da insanlığın büyük bir bölümünü sadece Hıristiyan olmadıkları için ebedî olarak cehenneme koyacağını sorgulamaktadır.⁵² Hick, kendisinin de önceden benimsemiş olduğu Hıristiyanlığın dışlayıcı bu katı tutumunu 'dinî emperyalizm' olarak nitelendirmekte ve artık bu düşüncelerin değiştirilmesi gerektiğini savunmakta-

⁵⁰ Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 127.

⁵¹ Gavin D'Costa, *John Hick's Theology of Religions*, University Press of America, Lanham 1987, s. 43.

⁵² Bkz. Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 122; John Hick, 'A Pluralistic View', *More Than One Way: Four Views on Salvation in Pluralistic World*, (Ed.) Dennis L. Okholm and Timothy R. Phillips, Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan 1995, s. 29-32; Hick, 'Whatever Path Men Choose is Mine', s. 173.

dır.⁵³ Hatta bazı yorumculara göre Hick'i, dinî çoğulculuk hipotezini oluşturmaya sevk eden saiklerin başında, adil ve merhametli bir Tanrı anlayışıyla dinlerin dışlayıcı ya da tekelci tutumlarının bağdaştırılamaması olgusu yatmaktadır.⁵⁴ Bazı yorumculara göre de, Hick'in dile getirdiği eleştiriler bağlamında, acaba 'Evrensel Sevgi Tanrısı' noktasındaki bir anlayış, zorunlu olarak çoğulcu bir modelin doğrulunu gerekli kılar mı?⁵⁵ Fakat her şeye rağmen D'Costa'ya göre Hick'in dikkat çektiği, 'Sevgi Tanrısı' ile kurtuluşa erişecek olan insanların sayısının azlığı arasındaki paradoks, onun teolojisindeki 'Kopernik devrimi' modelinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Zira Hick'in anlayışına göre bir konudaki büyük bir çelişki, ancak büyük ve değişik yeni bir paradigmayla çözülebilir.⁵⁶

Hick, bu husustaki sorgulamasına şu şekilde devam etmektedir: Bizler, Hıristiyanlar olarak Tanrı'nın herkesi sevdiğini ve tüm insanlığın yaratıcısı ve Babası olduğunu, dolayısıyla da en nihayetinde herkesin iyiliğini ve kurtuluşunu murad ettiğini savunmaktayız. Bununla birlikte geleneksel söylem gereği kurtuluşa ulaştırın yegâne yolun da Hıristiyanlık olduğunu ileri süreriz. Ancak üzerinde biraz kafa yordüğümüzde ise, daha önce yaşamış ve hâlâ yaşamakta olan insanlığın büyük bir kısmının Hıristiyanlığın kapsamı dışında kaldığını müşahede ederiz. İşte tüm bunları dikkate alarak, Tanrı'nın tüm insanlığı sevdiğini ve herkesin eşit derecede kurtuluşunu murad ettiğini, fakat sonunda yalnızca çok sınırlı sayıda bir azınlığın söz konusu kurtuluşa nail olacağı bir dünya düzeni oluşturduğunu nasıl iddia edebiliriz? Diğer bir ifadeyle, 'Evrensel Sevgi Tanrısı'nın sadece Hıristiyan Kiliselerine mensup kimseler için kurtuluş arzu ettiğini ileri sürmek ne derece mümkündür? Böylece Hick, bir taraftan Hıristiyanlığın 'Evrensel Sevgi Tanrısı' ile kurtuluşun yegâne vasıtası olan Hıristiyanlık dışındaki geleneklerin söz konusu varlık tarafından kurtulmaktan yoksun bırakılmasının çelişkili bir durum olduğuna dikkat

⁵³ Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, s. 51.

⁵⁴ Adnan Aslan, *Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy The Thought of John Hick Seyyed Hossein Nasr*, Curzon Press, 1998, s. 104.

⁵⁵ Bkz. D'Costa, *John Hick's Theology of Religions*, s. 93, 94.

⁵⁶ D'Costa, *John Hick's Theology of Religions*, s. 47.

Diğer taraftan Hick, Rahner'in 'Gizli Hıristiyan' yöntemiyle geliştirdiği kapsayıcı modelin de klasik dışlayıcı ya da tekelci anlayıştan farklı olmadığını iddia etmektedir. Çünkü ona göre kapsayıcı model de son tahlilde kurtuluş için Hıristiyan olmayı gerekli görmektedir. Yani kişi kurtuluşa erişebilmek için mutlaka İsa Mesih'e teslim olmalıdır. Ayrıca diğer dinî geleneklere mensup olup iyi işler yapan ve ibadetlerini yerine getirenler, bunu İsa Mesih sayesinde yapmaktadırlar. Bunun farkına varanlar Hıristiyanlığı kabul etmekte, farkına varamayanlar ise 'Gizli Hıristiyan' olarak kalmaktadırlar. Dolayısıyla Hick'e göre Rahner'in geliştirdiği 'Gizli Hıristiyan'lık modeli, 'Kilise dışında kurtuluş yoktur' anlayışından çok da farklı bir yaklaşım değildir.⁵⁰ Bununla birlikte şayet böyle bir yaklaşım doğru kabul edilecek olursa, bir Müslümanın bazı Hıristiyanlar için 'Gizli Müslümanlar', bir Yahudinin bazı Hıristiyan ve Müslümanlar için 'Gizli Yahudiler' ya da bir Hindunun ise Hindu olmayanlara 'Gizli Hindular' demesi söz konusu olabilecektir. Zira böyle bir tutum nihayetinde, sübjektif bir değer yargısının sonucudur.⁵¹

Dinî tekelliliğe ya da dışlayıcılığa yönelik ikinci eleştiriyle Hick, Tanrı'nın sevgi ve merhameti ile ötekinin topyekûn helakinin nasıl bağdaşacağını sorgulamaktadır. Buna göre, şayet tek bir dinî gelenek doğruysa ve söz konusu dinî gelenek dışındaki kimseler acı bir sonla karşılaşacaklarsa, üstelik bunların sayısı kurtuluşa erişeceklerin sayısından daha fazlaysa, böylesi bir durum 'sevgi ve merhamet sahibi bir Tanrı' anlayışıyla nasıl bağdaşacaktır? Böylece Hick, sevgi Tanrısı olarak inanılan bir Yüce varlığın, nasıl olup da insanlığın büyük bir bölümünü sadece Hıristiyan olmadıkları için ebedî olarak cehenneme koyacağını sorgulamaktadır.⁵² Hick, kendisinin de önceden benimsemiş olduğu Hıristiyanlığın dışlayıcı bu katı tutumunu 'dinî emperyalizm' olarak nitelendirmekte ve artık bu düşüncelerin değiştirilmesi gerektiğini savunmakta-

⁵⁰ Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 127.

⁵¹ Gavin D'Costa, *John Hick's Theology of Religions*, University Press of America, Lanham 1987, s. 43.

⁵² Bkz. Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 122; John Hick, 'A Pluralistic View', *More Than One Way: Four Views on Salvation in Pluralistic World*, (Ed.) Dennis L. Okholm and Timothy R. Phillips, Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan 1995, s. 29-32; Hick, 'Whatever Path Men Choose is Mine', s. 173.

dır.⁵³ Hatta bazı yorumculara göre Hick'i, dinî çoğulculuk hipotezini oluşturmaya sevk eden saiklerin başında, adil ve merhametli bir Tanrı anlayışıyla dinlerin dışlayıcı ya da tekelci tutumlarının bağdaştırılabilmesi olgusu yatmaktadır.⁵⁴ Bazı yorumculara göre de, Hick'in dile getirdiği eleştiriler bağlamında, acaba 'Evrensel Sevgi Tanrısı' noktasındaki bir anlayış, zorunlu olarak çoğulcu bir modelin doğruluğunu gerekli kılar mı?⁵⁵ Fakat her şeye rağmen D'Costa'ya göre Hick'in dikkat çektiği, 'Sevgi Tanrısı' ile kurtuluşa erişecek olan insanların sayısının azlığı arasındaki paradoks, onun teolojisindeki 'Kopernik devrimi' modelinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Zira Hick'in anlayışına göre bir konudaki büyük bir çelişki, ancak büyük ve değişik yeni bir paradigmayla çözülebilir.⁵⁶

Hick, bu husustaki sorgulamasına şu şekilde devam etmektedir: Bizler, Hıristiyanlar olarak Tanrı'nın herkesi sevdiğini ve tüm insanlığın yaratıcısı ve Babası olduğunu, dolayısıyla da en nihayetinde herkesin iyiliğini ve kurtuluşunu murad ettiğini savunmaktayız. Bununla birlikte geleneksel söylem gereği kurtuluşa ulaştıran yegâne yolun da Hıristiyanlık olduğunu ileri süreriz. Ancak üzerinde biraz kafa yordüğümüzde ise, daha önce yaşamış ve hâlâ yaşamakta olan insanlığın büyük bir kısmının Hıristiyanlığın kapsamı dışında kaldığını müşahede ederiz. İşte tüm bunları dikkate alarak, Tanrı'nın tüm insanlığı sevdiğini ve herkesin eşit derecede kurtuluşunu murad ettiğini, fakat sonunda yalnızca çok sınırlı sayıda bir azınlığın söz konusu kurtuluşa nail olacağı bir dünya düzeni oluşturduğunu nasıl iddia edebiliriz? Diğer bir ifadeyle, 'Evrensel Sevgi Tanrısı'nın sadece Hıristiyan Kiliselerine mensup kimseler için kurtuluş arzu ettiğini ileri sürmek ne derece mümkündür? Böylece Hick, bir taraftan Hıristiyanlığın 'Evrensel Sevgi Tanrısı' ile kurtuluşun yegâne vasıtası olan Hıristiyanlık dışındaki geleneklerin söz konusu varlık tarafından kurtuluştan yoksun bırakılmasının çelişkili bir durum olduğuna dikkat

⁵³ Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, s. 51.

⁵⁴ Adnan Aslan, *Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy The Thought of John Hick Seyyed Hossein Nasr*, Curzon Press, 1998, s. 104.

⁵⁵ Bkz. D'Costa, *John Hick's Theology of Religions*, s. 93, 94.

⁵⁶ D'Costa, *John Hick's Theology of Religions*, s. 47.

çekmekte,⁵⁷ öte taraftan da, bu şekildeki bir iddianın sadece saçma değil, aynı zamanda 'Evrensel Sevgi Tanrısı'na yönelik büyük bir saygısızlık ve haksızlık olduğuna işaret etmektedir. Böylesi bir Tanrı anlayışı, ona göre, Hıristiyanlığın Tanrı inancını da bütünüyle inkâr etmektedir.⁵⁸

Hick'e göre bir başka açıdan, yukarıda sorgulanan dışlayıcı ve telcelci yaklaşım biçimi ya da Hıristiyan dışlayıcılığı, Tanrı'nın egemenliğine, O'nun mükemmel ve sevgi dolu oluşuna gölge düşürmekte ve leke sürmektedir. Zira ona göre, dışlayıcı anlayışla insanlığın büyük bir kısmının cehenneme gideceği sonucuna ulaşıldığında, Hıristiyan olmayanlar için cehennemde öngörülen sonsuz acı çekme, şeytanın ve kötülüğün sonsuzluğu anlamına gelecektir. Bu da, kabul edilemez bir şekilde, bireyleri, Tanrı'nın yarattığı insanların tamamının değil, sadece küçük bir kısmının kurtuluşunu murad ettiği, bundan dolayı da Onun iyi ve merhametli olmadığı şeklindeki bir anlayışa sevk edecektir.⁵⁹ D'Costa'ya göre de Hick'in dikkat çektiği noktalar bağlamında, şayet inanılan Tanrı 'Evrensel Sevgi ve Merhamet Tanrısı' ise, yalnızca çok sayıda insanın değil tek bir insanın bile cehenneme gidecek olması, söz konusu Tanrı'nın sevgi dolu ve merhamet sahibi olmasıyla çelişki arzedecektir. Diğer bir açıdan da, şayet Tanrı, tüm insanlığın Tanrısı ise, Onun kendisini Hıristiyan olmayan insanlığın tamamına bir şekilde göstermesi gerekir ve bunun sonucu olarak dinî tecrübelerin ve yaşamların tamamı, Tanrı'yla daima ilişkili evrensel hayatlar kabul edilmelidir.⁶⁰ Fakat her şeye rağmen D'Costa'ya göre kurtuluşun tek bir dinî gelenekle sınırlı olmasının 'Evrensel Sevgi Tanrısı' anlayışıyla çelişik olduğunu kolayca iddia etmek mümkün müdür?⁶¹

Hick'in üçüncü eleştirisi, din seçiminde doğumun belirleyiciliği ile Tanrı'nın adaleti noktasındadır. Yani kişilerin sahip oldukları din, büyük ölçüde onların yaşadıkları toplumun sahip olduğu dinî gelenek oluyorsa,

⁵⁷ Bkz. Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 122; Hick, 'Is There Only Way To God?', s. 6; John Hick, 'Jesus and the World Religions', *The Myth of God Incarnate*, (Ed.) John Hick, SCM Press, London 1977, s. 172 vd.

⁵⁸ Hick, 'Is There Only Way To God?', s. 6.

⁵⁹ John Hick, *Evil and The God of Love*, Macmillan Press, London 1979, s. 197.

⁶⁰ D'Costa, *John Hick's Theology of Religions*, s. 93.

⁶¹ D'Costa, *John Hick's Theology of Religions*, s. 94.

bu durumda kurtuluşa götürdüğü varsayılan dinî geleneğin bilinmediği ve yaşanmadığı bir ortamda doğan ve yetişen insanın, bütünüyle kendisinin belirleyemediği böylesi bir vakıdan dolayı kurtuluştan mahrum olması, acaba Tanrı'nın adaletiyle ne derece örtüşecektir?⁶² Zira Hick'e göre insanların hangi dine inanıp, hangi dini yaşadıkları, çoğunlukla nerede ve nasıl bir aile içinde doğduklarına bağlıdır. Söz gelişi Mısır ya da Pakistan'da Müslüman aile içinde dünyaya gelmişse büyük bir ihtimalle Müslüman; Sri Lanka'da Budist aile içinde dünyaya gelmişse büyük ihtimalle Budist; Hindistan'da Hindu aile içinde dünyaya gelmişse büyük ihtimalle Hindu; Avrupa ve Amerika'da Hıristiyan bir aile içinde dünyaya gelmişse çok büyük ihtimalle Hıristiyan olurlar.⁶³

Keza, Hick'e göre dinî kimliğin oluşmasında 'doğuştan getirilen dindarlığa (*innate religious tendency*), yani fitrat faktörüne dikkat çekmektedir. Hick, fitrî dindarlığın evrensel olduğuna inanmaktadır ve insanı tabiatı itibarıyla 'ahlaklı bir hayvan' ve 'ibadet eden hayvan' olarak tarif etmektedir.⁶⁴ Böylece ona göre doğuştan olan fitrî dindarlık, ferdi, modern dünyada, tam olarak dinî bir kimlik edinmeye zorlamasa da belki kısmen dine meylettiren bir saiktir.⁶⁵ Öyle anlaşılmaktadır ki Hick'in bu düşünceleri, fitrat ve ailenin dinî tercihte belirleyici iki önemli faktöre işaret etmektedir.⁶⁶ Esasen bu durum, inançların oluşmasında aile, toplum ve bireylerin yaşadıkları coğrafya gibi çeşitli çevresel faktörlere en önemli örneklerdir.⁶⁷

Dinî tekelciliği ya da dışlayıcılığı dördüncü olarak Hick, Hıristiyanlıktaki inkarnasyon⁶⁸ inancı bağlamında eleştirmektedir. Bu eleştiri-

⁶² Çakmak, *John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Dışlayıcılığa Yöneltilen Eleştiriler*, s. 70.

⁶³ John Hick, *God Has Many Names*, Macmillan Press, London 1980, s. 44.

⁶⁴ John Hick, *Faith and Knowledge*, Cornell University Press, Glasgow 1978, s. 136.

⁶⁵ Hick, *God Has Many Names*, s. 137.

⁶⁶ Aslan, *Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy The Thought of John Hick Seyyed Hossein Nasr*, s. 102.

⁶⁷ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 28.

⁶⁸ Hick, inkarnasyon doktrinini Tanrı'nın İsa'da ete kemiğe bürünmesi olarak tanımlar ve İsa'nın bir beşer olarak Tanrı ile ilişkisini ifade eden bu hususu üç açıdan yorumlamaktadır. 1. İsa Tanrı'nın iradesine tabii olduğu müddetçe ve O'nun iradesinin yeryüzünde faaliyette bulunup gerçekleşmesi hususunda, Tanrı, İsa'nın hayatına metaforik manada hulul etmiştir. 2. İsa, Tanrı'nın iradesini tahakkuk ettirmekle Tanrı ile yakın ilişkide olan insan idealini *tecessüm* ettirmiştir. 3. İsa, kendi nefsinin feda eden aşkı bir hayat ya-

nin nirengi noktası, Teslis'in⁶⁹ ikinci ögesi olan İsa Mesih'in geleneksel algılanmasında odaklanmaktadır. Zira Hick'e göre teslis inancı ve onun uzantısı olan inkarnasyon doktrini,⁷⁰ bireyleri Hıristiyan dışlayıcılığına veya tekelciliğine ulaştırır. Buna göre İsa, Tanrı'nın insan bedenine hulul etmesi olarak düşünüldüğünde, Tanrı'nın kendisinin kurmuş olduğu bir din olan Hıristiyanlık dışındaki dinî geleneklerin mensuplarının kurtuluşundan acaba söz etmek mümkün olabilecek midir?⁷¹

şadığı için, nefsinde sonsuz ilahî aşkı, kendisi sonlu da olsa tecessüm ettirebilmiştir. John Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, SCM Press, London 1993, s. 105.

⁶⁹ Hick, Hıristiyanlıkta tek bir Teslis algılaması olmadığını dile getirmektedir. Söz konusu teslis anlayışlarından ilkinde göre teslis, üç şahsiyeti birleştirmektedir. Buna göre İlahi Baba, Oğul ve Kutsal Ruh aynı ilahî tabiatı paylaşmaktadır. İkinci tür teslis anlayışına göre ise Tanrı bir olarak kabul edilmekte ve Onun üç farklı yolla bilineceği savunulmaktadır. Yani Tanrı, yaratan (Baba Tanrı), acıları dindiren ve kurtaran (Oğul Tanrı), günahları başışlayan (Kutsal Ruh) şeklinde üç yolla anlaşılmalıdır. Hick, bize göre garip ve anlaşılmaz bir şekilde, teslisin ikinci algılanma biçimiyle İslam dinindeki Allah'ın doksana dokuz isimle anılmasını benzeştirmektedir. Bkz. Aslan, *Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy The Thought of John Hick Seyyed Hossein Nasr*, s. 181; bkz. John Hick, 'Trinity and Incarnation in the Light of Religious Pluralism', *Three Faiths-One God: A Jewish Christian and Muslim Encounter*, (Ed) John Hick and Edmund S. Meltzer, Macmillian, London 1989, içinde, s. 199, 200, 201. Hick'in bu benzetmesi ve analijisi Muzammil H. Siddikî tarafından eleştirilmektedir. Ona göre İslam'da Allah'ın doksana dokuz isminin olması bir doktrin ya da Allah'a inanmanın bir parçası değildir. Oysa teslis anlayışı, Hıristiyan teolojisinin en temel doktrinlerinden biridir. Üstelik İslam'daki doksana dokuz isim bir sınırlamadan ziyade bir sonsuzluk algılamasıdır. Muzammil H. Siddiqi, 'A Muslim Response to John Hick: Trinity and Incarnation in the Light of Religious Pluralism', *Three Faiths-One God: A Jewish Christian and Muslim Encounter*, (Ed.) John Hick and Edmund S. Meltzer, Macmillian, London 1989, s. 211, 213.

⁷⁰ Hick'e göre Teslis doktriniyle inkarnasyon düşüncesinin yakın bir ilişkisi söz konusudur. Zira İsa'nın tecessüm etmiş Tanrı olduğu fikri, dolaylı da olsa, Tanrı'nın bir içinde üç olduğu, yani teslis inancına sebebiyet verdiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Buna göre İsa yeryüzündeki Tanrı ise, gökte de bir Tanrı olması gerekmektedir. Dolayısıyla Hıristiyanlık, zorunlu olarak ikinci bir unsura ulaşmakta ve son olarak bu iki unsura farklı bir unsur olan Kutsal Ruh da eklenince, iki unsurlu Tanrı fikri üçlü bir inanca dönüşmekte ve teslis inancı bu şekilde meydana gelmektedir. Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, s. 152.

⁷¹ Bkz. Hendrik Wroom, *No Other Gods, Christian Belief in Dialogue with Buddhism, Hinduism and Islam*, Grand Rapids, Cambridge 1996, s. 142; Çakmak, *John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Dışlayıcılığa Yöneltilen Eleştiriler*, s. 74.

Hick, kendi felsefesinde de inkarnasyon problemi üzerine önemle eğilmektedir. O, Tanrı'nın İsa'nın bedenine hulul ettiği tezini savunan inkarnasyon doktrinini ciddi olarak ele alarak, bunun lafzi anlamdan ziyade metaforik anlamda kabul edilebilecek bir öğreti olduğunu temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre bu öğreti, Hıristiyanlığın insan-Tanrı tarafından kurulan biricik din ve bundan dolayı da diğer tüm dinlerden üstün olması gerektiği prensibine dayanmaktadır. Şu halde bu doktrin ona göre şu prensiplerden hareket etmektedir: 1. Her şeyden önce inkarnasyon doktrinini İsa Mesih'in ortaya koyarak inanılmasını talep ettiği bir ilke değildir. Hick'e göre İsa Mesih, kendisinin Tanrı olduğunu ileri sürmemiş,⁷² bilakis bu, daha sonraki dönem insanların bir eklemesi olarak Hıristiyan doktrinleri ya da inanç esasları arasına girmiştir. 2. Hıristiyanlığın diğer doktrinleri dikkate alındığında anlamlandırılması ve temellendirilmesi en güç olan doktrindir. 3. İnkarnasyon doktrinini lafzî anlamdan ziyade metaforik anlamda anlamaya çalışmak Hıristiyanlığın inanç esasları açısından daha doğrudur. Zira bunu, lâfzî anlamda anlamak, Hıristiyanlık açısından içerisinden çıkılmaz sorunlar yumağı oluşturacaktır. Söz gelişi Tanrı'nın bir insan bedenine hululünün nasıl olduğu ile ilgili soruların ve cevabı güç sorgulamaların başlaması kaçınılmaz olacaktır. 4. Şayet bu doktrin, İsa Mesih'in 'insan biçimine bürünmüş tanrı' anlayışından ziyade Tanrı'ya giden yollardan birinin aydınlatıcısı olarak algılanırsa, Hıristiyanlar açısından daha doğru bir tutum ortaya konmuş olacaktır. Yani, Hick'e göre Hıristiyanlar Tanrı'yı doğru anlar, İsa Mesih'i Onun elçilerinden biri olarak yorumlayıp, onu kurtuluş yollarından sadece birisinin kılavuzu kabul ederlerse, kendileri açısından anlaşılması ve kabul edilmesi daha kolay bir doktrin ortaya koymuş olacaktırlar.⁷³

Şu halde Hick'e göre, İsa'nın Tanrı'nın oğlu ya da Oğul'a hulul eden Tanrı olduğu inancı, yeniden yorumlanmalıdır. Çünkü ona göre

⁷² Hick'e göre Hıristiyanlık tarihinde İsa hakkında iki tür algıdan söz edilebilir. İlki, Nasıralı İsa, ikincisi ise Kilisenin Paskalya (İsa'nın yeniden dirildiği iddia edilen gün) sonrası gelişmelere dayanarak oluşturduğu İsa'dır. Dolayısıyla ona göre Hıristiyan teolojisindeki birçok problem, bu iki İsa'yı bir birine karıştırmaktan doğmaktadır. Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, s. 15.

⁷³ Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, s. 1x (Preface).

İsa'nun bizatihi kendisi, kendini Tanrı ya da Tanrı'nun hulul ettiği Oğul olarak görmediğini savunmaktadır. Şayet İsa hayattayken kendisine bu tür nitelermeler yapılmış olsaydı, Hick'e göre o, bunlara karşı çıkmakla birlikte bunların tamamını küfür ve sapıklıkla itham ederdi. Zira Hick, o dönem tarihçilerinin verilerine dayanarak, İsa'nun kendini asla, insan bedenine bürünmüş Tanrı olarak görmediği sonucuna varmaktadır.⁷⁴ Bundan dolayı Hick, İsa'nun şahsiyeti ile alakalı tarihi verilerin, bilgi ve bulguların çözümlenerek, bunların yeni analizler sonucunda çağdaş teolojik çalışmalara ışık tutmasına ve kültürel şartların Yeni Ahit üzerindeki etkisine işaret edecek tespitlere destek verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Söz gelişi, ona göre 'Tanrı'nun oğlu' ifadesi, Yeni Ahit'in yazıldığı dönemde imparatorlar, kahramanlar ve krallar için sık sık kullanılmaktadır. Bu nedenle Hick'e göre bu kavramın, İsa için de, aynı anlama gelmek üzere ya da metaforik anlama gelecek şekilde kullanıldığı gerçeği gün yüzüne çıkacaktır.⁷⁵

Diğer yandan Hick, 325'de toplanan İznik Konsilinin, İncillerde ifade edilmeyen *ousia*, yani İsa'nun insan şekline bürünmüş Tanrı ve *homoousios to patri*,⁷⁶ yani Baba ile aynı özden olduğu anlayışlarını, Yunan kültüründen ödünç alınan kavramlarla Kilise tarafından resmileştirildiğine işaret etmektedir. Ona göre böylece İncillerdeki metaforik 'Tanrı'nun oğlu' ifadesi, metafizik anlamda Oğul-Tanrı'ya ya da Teslisin ikinci şahsiyetine dönüşmüştür. 451 yılındaki Kadıköy Konsilinde ise bu görüşler daha ileri götürülerek İsa'nun aynı anda hem tanrılık hem de insanlıkta kâmil bir bütün; anlaşılabilir bir ruha ve bedene sahip gerçek anlamda hem Tanrı hem de insan; İlahlık bakımından Baba ile aynı öze, insanlık açısından aynı insani maddeye sahip bir kişi olduğu dile getirilmiştir.⁷⁷ Hick'e göre bu tür anlayışlar, Hıristiyan dışlayıcılarının ya da tekelcilerinin kendi teolojik dayanaklarını tahrip etmektedir. Zira İsa'nın bir taraf-

⁷⁴ Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, s. 27.

⁷⁵ Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, s. 41, 42.

⁷⁶ Bkz. Harry Austryn Wolfson, *Religious Philosophy A Group of Essays*, Harvard University Press, Massachusetts 1961, s. 118 vd.

⁷⁷ Aslan, *Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy The Thought of John Hick Seyyed Hossein Nasr*, s. 180.

tan insan, diğer yandan da ilahi vasıflarla donatılmış biri olduğunu iddia etmek, içinden çıkılması güç bir takım çelişki ve zorlukları meydana getirecektir. Bu durumda hangi ilahi vasıflar İsa'ya nispet edilecek, hangileri edilemeyecektir? İsa'nın bir taraftan her şeyi bildiği ve her şeye gücü yettiği ifade edilirken diğer taraftan onun insan olduğunu ileri sürmek mümkün olabilecek midir? İnciller İsa'nın ilahi vasfı olduğunu iddia etmezken, Hıristiyanların onun bir takım ilahi sıfatlara sahip olduğuna inanmaları ciddi bir çelişki değil midir?⁷⁸

Böylece Hick, inkarnasyon doktrininin yeniden yorumlanması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, bu doktrine inanmanın kötü sonuçlarını bilmek için, tarihi derinlemesine bilmeye gerek yoktur. En basitiyle haçlı seferlerinin sebep ve sonuçlarının, bu doktrin sonucunda oluşan dışlayıcı modelden kaynaklandığını görmek için çok derin analiz, inceleme, araştırma ve yorumlara ihtiyaç duyulmamaktadır. Zira bilinmektedir ki Tanrı'nın İsa Mesih'le kendini açığa vurduğu inancı, Hıristiyan teolojisinde felsefi ve teolojik açıdan sadece basit bir hatayı değil, aynı zamanda Hıristiyan dünyada üstünlük kompleksi, anti-semitizm ve III. dünya ülkelerinin sömürülmesi gibi birçok ahlakî problemi doğurmuştur.⁷⁹

Tüm bu eleştirileriyle Hick, dışlayıcı ve tekeli modeli savunan Hıristiyan teolojisinin değiştirilmesi ve düzeltilmesi gerektiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Hatta o, bir Hıristiyan olarak Hıristiyan düşüncesinin değişmesi noktasında bir sorumluluğu olduğuna inanmaktadır. Ona göre 'Kimse Tanrı'ya benim yolumun dışında bir yolla ulaşamaz' anlayışı, her inancın kendi perspektifi açısından doğru olabilecektir. Söz gelişi böyle bir anlayış Hıristiyan için doğru iken, Hıristiyanlık dışındaki tüm dinler için doğru değildir.⁸⁰

Bu eleştirilere karşı şu sorunun da dikkatten uzak tutulmaması gereklidir: Muayyen bir dine inanmış bir kimse için, tüm dinleri aynı ve eşit

⁷⁸ Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, s. 62.

⁷⁹ Hick, *The Metaphor of God Incarnate*, s. 80.

⁸⁰ Adnan Aslan, 'Dinler ve Mutlak Kavramı: John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'la Bir Mülakat', *İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, 1997, s. 184.

derecede görmek ya da diğer dinlerde de aynı ve eşit derecede kurtuluşun olabileceğine inanmak mümkün müdür?⁸¹

Sonuç

Ahlakî ya da epistemik anlamda haklı sayılabilecek tekerci veya dışlayıcı bir tutum içinde olabilmek için, bir kimsenin kendi inancının doğruluğunu ya da haklılığını bir şekilde ortaya koyabilmesi gereklidir. Diğer taraftan aynı şekilde böyle bir kimsenin kendi inancıyla bağdaşmayan başka inançlar hakkında yeterli bir bilgiye sahip olup, onları reddetmek için birtakım gerekçelere sahip olması gerekli görünmektedir.⁸² Dolayısıyla dinî çeşitlilikle yüz yüze gelmek ya da farklı inançlarla karşılaşmak bir kimsenin inançlarından vazgeçmesine değil, ancak sahip olduğu inancını gözden geçirmesine neden olabilir. Bir başka ifadeyle başka inançlarla karşılaşmak bir kimsenin kendi inancının doğruluğunu daha iyi kavramasına ve böylece ona daha sıkı bir şekilde bağlanmasına da neden olabilir.⁸³ Tüm bunların olabilmesi için bir kimsenin evvela kendi inancı ile diğer inançların entelektüel değer ve dinamiklerinden haberdar olması gerekir. Bu açıdan bir inanç böyle bir temel üzerinde kendini güçlendiremiyor ve aynı şekilde karşı kanıtlara yönelik de kendini savunamıyorsa haklı bir tekerci tutum içinde olamaz. Sonuçta dinî tekercilik bir yerde tabii bir tutum olmakla birlikte her dışlayıcı tutum tabii değildir. Hangi temele ya da gerekçeye dayanılarak tekerci ve dışlayıcı bir tutum sergilendiğinin ortaya konulması, söz konusu tutumun keyfililiğini ortadan kaldıracaktır. Böylece dinî tekercilik en temelde hangi tekerci ve dışlayıcı tutumun doğru ya da rasyonel, hangisinin ise yanlış ya da irrasyonel olduğu sorusunu beraberinde getirmektedir.⁸⁴

Buraya kadar anlattıklarımızdan hareketle son tahlilde sorulması gereken bir başka soru da şu olmalıdır: Acaba dinî tekercilik ya da dışlayıcılığı savunmak, toleranssız, bağnazca ya da çelişik bir tutum mudur?

⁸¹ Köylü, 'Dinsel Dışlayıcılık (Eksklusivizm)', s. 30.

⁸² Bkz. Plantinga, 'Pluralism: A Defence of Religious Exclusivism', s. 176; M. Sait Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', *Din ve Ahlak Felsefesi*, Ed. Recep Kılıç, Ankuzem Yay. Ankara 2006, içinde, s. 155.

⁸³ Bkz. Plantinga, 'Pluralism: A Defence of Religious Exclusivism', s. 189, 190.

⁸⁴ Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', s. 156.

Elbette dinî tekelciliği benimseyenlerin belirttiği gibi, tekelci ve dışlayıcı modeli savunmak bir toleranssızlık veya bağnazlık anlamına gelmemelidir. Meseleyi sadece bir inanç meselesi olarak görmek daha uygundur. Çünkü bir kimse 'tek doğru din benim dinim' derken, diğer dinler ve mensuplarına karşı hoşgörüsüz davranmıyor ve onları sosyal, kültürel, siyasal ve ticari hayattan dışlamıyorsa, teolojik anlamda 'yok sayma' söz konusu denemez. Bu nedenle meseleye çok da menfi bakmamak gereklidir. Nitekim her din mensubu için kendi dini en yüce, en doğru ve yegâne kurtuluş yoludur. Böyle algılanmasa, o dine kalpten inanmanın ve o dinin mensubu olmanın da bir anlamı kalmaz. Bu tutumda önemli olan husus, kendi dinini en mükemmel ve üstün bir din kabul ederken, diğer din mensuplarına da aynı hakkı tanıyarak kendi dinî çevresi içinde yaşamaya devam ettirmektir. Öteki inanç mensuplarının ya da farklı doğruluk iddialarını savunanların ortaya attıkları kurtuluş meselesini Tanrı'ya bırakmak (uhrevî alana bırakmak) daha makul olsa gerektir.⁸⁵ Yani uhrevî boyutu olan kurtuluş meselesini, teolojik bir tartışmanın dışına da taşımak çok anlamlı gözükmemektedir. Temel bazı prensipler dışında kurtuluşun eskatolojik boyutunu Tanrı'nın iradesine bırakmak en doğru yol gibi gözükmektedir.

---

⁸⁵ Cafer Sadık Yaran, 'Giriş', *İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu*, (Ed.) Cafer S. Yaran, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, içinde, s. 13, 14.